

ROTTERDAM VÓÓR DE 19^E EEUW DE ONTWIKKELING DER STAD DOOR L. J. C. J. VAN RAVESTEYN

IX. BUITEN DE POORTEN

NA wat ik in mijn vorige opstellen ¹⁾ daarover gezegd heb, weet de lezer nu wel ongeveer hoe aan de rivierzijde de gesteldheid was. Ik kan mij hier dus bepalen tot de omgeving van de stad aan de landzijde en wel tot het gebied buiten de oude singels, dat, voor zoover het afkomstig was van het Ambacht van Rubroek, evenals smalle strooken langs Schie en Rotte, van oudsher onder de stedelijke jurisdictie viel en overigens onder die van het daarbij aansluitende Ambacht van Cool, Oost- en West-Blommersdijk, waarin de stad sedert 1596 tengevolge van aankoop de ambachtsheerlijke rechten uitoefende.

Maar om te beginnen met het begin, wil ik dan eerst nog een en ander mededeelen omtrent de poorten zelf, als aanvulling op wat in de vorige hoofdstukken meer terloops van deze bouwwerken werd gezegd.

Allereerst over het wisselende karakter daarvan in den loop der tijden.

Aanvankelijk is de poort natuurlijk alleen bedoeld als versterkte opening in de palissaden, wallen of muren welke de plaats omsloten, noodig om in tijd van vrede ook met voertuigen in en uit te kunnen gaan. Maar vrede was in de kinderjaren van onze steden, in de middeleeuwen, iets heel betrekkelijks. Ook wanneer de stad niet in een openlijken krijg betrokken was, dan werd toch haar omgeving, het platteland, véélal door benden afgedankt krijgsvolk en wel altijd door troepen omzwervend geboefte en scharen daklooze bedelaars onveilig gemaakt. Zoo was het dan ook daarom zaak, zelfs bij vollen vrede, de toegangen tot de stad voortdurend te bewaken en althans des nachts gesloten te houden; maar bovendien hadden de steden, zoodra zij een recht gingen vorderen

1) Rotterdamsch Jaarboekje 1928 en 1929. Schrijver stelt zich voor deze reeks te besluiten met een overzicht van de ontwikkeling van het woonhuis en het stadsbeeld in het volgende Jaarboekje.

van den burger die zijn stad metterwoon verliet, een fiscaal belang om heimelijken uittocht te beletten, terwijl onafgebroken toezicht aan de poort volstrekt onmisbaar werd van het oogenblik dat zij, om haar budget sluitend te maken, accijnsen gingen heffen van allerlei verbruiksartikelen en grondstoffen¹). En dit toezicht bracht vanzelf mede dat aan of bij de poort een wachthuis werd gebouwd, leidde verder uit welbegrepen economie vaak ertoe daaraan nog een verblijf toe te voegen voor hen, die al mede geregelde bewaking behoeften – de gevangenen.

Was voor de taak welke de poort in vreedstijd te vervullen had, elke eenigszins solide afsluiting al voldoende, in tijd van oorlog was dit anders en het ligt voor de hand, dat de uiterlijke vorm van het bouwwerk dus geheel beheerscht werd door de tijdelijke inzichten van de krijgskunde, zich wijzigende naar gelang van de veranderingen welke de strijdmiddelen ondergingen.

En niet alleen op het aanzien van de poort hadden deze veranderingen grooten invloed – óók op haar onmiddellijke omgeving. Het gebruik van verder dragende vuurwapenen en geschut maakte het gewenscht den vijand zoo mogelijk op eenigen afstand van de stad te houden, waartoe buiten de poorten schansen en andere aardwerken werden aangelegd. Zoo lag er ten tijde der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten een schans met blokhuis aan de rivier buiten de oudste poort op het hoofd en Jonker Frans van Brederode wierp een halve-maan-vormige schans op buiten de Delftschepoort. Later, bij de oorlogvoering tegen Spanje, vindt dit verdedigingsmiddel op nog veel ruimer schaal toepassing en in de legers van de Republiek nemen de ingenieurs en de gravers een zeer voorname plaats in.

Na het Bestand in 1609 en zelfs al aan het einde van de 16e eeuw gaat men het dreigend gevaar voor Rotterdam als geweken beschouwen, wat zich duidelijk afteekent in de nieuwe poorten welke men dan bouwt: ter vervanging van de eerste Hoofdpoort in 1595/97, van de Oostpoort in 1613 en, als voorloopige houten bouwwerken, de poorten aan het

1) Vergelijk Stadsrekening 1425/26 en 1426/27 in Bronnen III.

Westersche Oude hoofd en ter weerszijden van de Leuvehaven in 1610 en 1613.

Toch kan men in deze poorten nog verdedigingswerken zien, maar in de tweede helft van de 17e eeuw en in de 18e eeuw gaat het vestingbouwkundig karakter gansch en al verloren: de prachtige Witte Poort van Jacob Lois uit 1660–1662, de Delftsche poort van De Swart uit 1766 en de Hofpoort van Dallon uit 1778, kunnen niemand in den waan brengen dat zij bedoeld zijn als deel van een verdedigingsstelsel. De beide laatste in het bijzonder zijn louter machtsuitingen der toenmalige regenten en hadden alleen – de eene méér, de andere minder – architectonische waarde; zelfs voor fiscale doeleinden stonden zij niet meer op haar plaats.

DE POORTEN ¹⁾

De oudste van deze is vermoedelijk geweest de Goudsche-poort of liever de gecombineerde Goudsche- en Oostpoort, welke in den tijd toen de plaats nog geen vesten had, doch, zooals ik vroeger reeds betoogde, omsloten zal geweest zijn door de armen van de Rotte, moet gestaan hebben op de plek waar de weg naar het noorden en oosten begon d.i. bij den afrit van de Goudsche Wagenstraat. Dit blijft echter een gissing ²⁾. De eerste Goudsche poort waarvan het bestaan niet te loochenen valt, is die welke genoemd wordt in de Stadsrekening van 1426 en gestaan heeft aan de eerste stadsvest ³⁾ (Goudscheweg bij Lange Warande). Na de intrekking van de stad op het einde van de 15e eeuw verloor deze poort haar beteekenis en moest zij vervangen worden door eene meer zuidwaarts op den Goudscheweg, aan de nieuwe vest welke daar volgens vroedschapsresolutie van ultimo Februari 1505 gedolven zou worden – zeven voet diep, of dieper, „mach ment krijgen”. Deze poort had in 1563 ernstig te lijden van den brand en

1) Meer uitgewerkte bijzonderheden zijn o.a. te vinden op blz. 1037–1080 van het handschrift van Jacob Kortebrant uit omstreeks 1760–1770: *Beschrijving van Schieland*, in het Gemeente-archief. Dr. E. Wiersum gaf een levensbeschrijving van Kortebrant in het Rotterd. Jaarboekje 1914.

2) Rott. Jaarboekje 1928 blz. 124.

3) Zie hiervóór Rott. Jaarboekje 1928 blz. 127, 128, 136.

was volgens Van Waerschut in 1584 zeer vervallen en zonder dak, werd toen echter hersteld. Als merkwaardigheid aan deze poort wordt vermeld een daarin voorkomend tijdvers, aangevende het sterfjaar van Erasmus: 1536. Vijftig jaar later verkeerde de poort in staat van volslagen verval, maar het duurde tot 1642 voordat de nieuwe poort welke haar plaats innam geheel voltooid was.

De oudste Oostpoort, althans die welke in 1563 almede ten deele verbrandde, lag iets meer naar het zuidwesten dan de latere, dagteekende volgens Kortebrant uit 1421,¹⁾ wat niet zou pleiten voor de deugdzaamheid van het werk; want vijf jaar later moest het poortgewelf al worden gesloopt omdat het op instorten stond.²⁾ Mede volgens dien schrijver, vermoedelijk op gezag van Van Waerschut, zou deze poort, evenals de oude Delftsche, torens op de hoeken gehad hebben en dit stemt ook overeen met wat de Informatie van 1514 vermeldt. Deze toch zegt van de poort dat die is zeer „crank ende weeck, ende moet vermaict wesen *mit die toornen*” – wat, in aanmerking genomen dat die „upten dijck leyt ende seer starck gemaict moet wesen”, wel 3000 £ zou kosten.

De toen vernieuwde poort ging bij den brand van 1563 ten deele in vlammen op,³⁾ werd wat hersteld doch stortte in 1574 in. In 1577⁴⁾ legde men bij den dijk buiten de poort een bolwerk aan, terwijl toen het overgebleven muurwerk van de oude poort werd omsloten door een tweede bolwerk – het Oost-bolwerk. Ten noorden daarvan lag de provisioneele poort welke de ingestorte verving, en die, zooals Van Waerschut terecht opmerkt, geen poort was „maar twee mueren omtrent 12 roedevoeten hoog, daar lagen planken op... en tussen die twee mueren slooten twee deuren”. De verbinding tusschen de poort die geen poort was en den Oostzeedijk werd onderhouden door een lange houten brug met twee val-

1) Dr. Moquette en Droogendijk, Rotterd. Straatnamen, zeggen dat in 1412 voor het eerst een Oostpoorthuis wordt genoemd.

2) Zie hiervóór Rott. Jaarboekje 1928 blz. 128.

3) Dat die in 1563 geheel verbrand zou zijn, zooals altijd beweerd wordt, acht ik onwaarschijnlijk. Immers Potter teekent in 1567 op zijn plattegrond een volslagen poort met twee torens en in 1574 stort de poort in – dat zou bij herbouw in 1563 na 11 jaar geweestz ijn!

4) Kaartboek van Simon Dammasz, plattegrond n°. 3.

bruggen, uitgebouwd over de waal aan het eind van de vest, welk bouwwerk in 1601 plaats maakte voor een meer duurzame constructie¹⁾, doch de nieuwe, nu *echte* poort was eerst voltooid in 1613, raakte in 1658 echter door het inslaan van den bliksem weer in brand. De Oostpoort scheen nu eenmaal voor het ongeluk geboren: ook de in 1658 herstelde eindigde haar bestaan op smadelijke wijze, werd in 1836 van haar dak beroofd en sleepte zoo tot in 1912 haar existentie nog voort.

Het Hofpoortje, dat van de zijde van Weena en den Hofdijk toegang gaf tot de Nieupoorte, de nieuwe stad in het noorden van het conglomeraat Rotterdam uit het begin der 14e eeuw, was van bescheiden afmetingen. Zooals ik in mijn eerste opstel (Rott. Jaarb. 1928 blz. 126) reeds opmerkte, lag er vóór deze poort oorspronkelijk aan de buitenzijde een dam, welke te beschouwen is als een voortzetting van den Hofdijk en daar de scheiding bezorgde tusschen Schie en Rotte. Daarin maakte men volgens Van Waerschut in 1618 de eerste valbrug en gelijktijdig verwijdde men ook de poort, welke deze schrijver in 1584 zag zonder kap of dak, dus als een vrij onaanzienlijk bouwwerk. Kortebrant beschrijft in zijn tijd de brug als een laag heultje, dus als een vaste brug, met twee sluisdeuren. In 1778 werd de poort vervangen door een nieuwe, ontworpen door den architect Dallon²⁾ die tevens over het bijgelegen verlaat een draaibrug bouwde van bijzondere constructie, welke echter in 1801 wegens haar ondoelmatigheid werd gesloopt. Nadat het water tusschen Schie en Rotte in 1831 gedempt en daardoor verkregen was het plein dat dienst heeft gedaan als kermisterrein en als veemarkt (Hofplein), besloot men in 1833 tot afbraak van de poort. De zandsteen leeuwen van Keerbergen werden later gebruikt bij den bouw van de in 1860 door Willem III ingewijde Koningsbrug over den mond van de Oude haven.

De Delftsche poort wordt in de oudste bescheiden aangeduid als Noordpoort; aan wat ik over deze reeds mededeelde in mijn eerste opstel (Rott. Jaarb. 1928 blz. 127) heb ik alleen toe te voegen dat van de tweede poort, dagteekenend

1) Bronnen II blz. 435.

2) Afgebeeld in Rotterdam in de 19e eeuw blz. 3, waar de situatie van de omgeving, o.a. het stadszwanenhok, duidelijk te zien is.

uit 1545, welke Van Waerschut in 1584 een zeer „weeragtige en vaste” poort noemde, in 1664 de steenen voorpoort met de heul over de Vest werd vervangen door een houten staketsel met valbrug. Binnen de poort sloopte men in 1688 ten gerieve van de scheepvaart de lage verwulfdde brug over de Delftschevaart en bouwde in plaats daarvan een breede houten ¹⁾, zooals er ook een lag over de Schie buiten de poort.

Gelijk ik reeds opmerkte, kwam er in 1766 een geheel nieuwe, de tegenwoordige poort, naar het ontwerp van den architect De Swart, niet als utiliteitswerk maar als architectonisch punt in het stadsbeeld; en ik sluit mij gaarne aan bij den wensch door Obreen geuit, toen hij in 1863 de poort beschreef ²⁾ en reeds voorzag hoe deze „hoe langer hoe meer overbodig” zou zijn, dat men „dit sieraad der stad niettemin nog eeuwen moge laten bestaan”. Ik voeg er aan toe *mits in haar oorspronkelijken staat* en niet half ingekuild en verwaarloosd, als bespotting van haar vroegere glorie.

Met de Schiedamsche poort zijn wij gekomen aan de laatste poort, op het land gericht.

De oudste Schiedamsche – de Westpoort, welke ongeveer ter plaatse van het latere Schieland's Huis (Museum Boymans) op den dijk stond – is waarschijnlijk kort na 1358 gebouwd, wordt in 1412 het eerst genoemd ³⁾; binnen de poort aan de westzijde voerden steenen trappen naar het lager gelegen, eveneens steenen, voorpoortje bij de houten brug tegenover den Coolsche Binnenweg, den landweg naar Schiedam.

Volgens Van Waerschut was het een zeer vaste en sterke poort, vierkant opgemetseld met dikke muren, boven overwelfd en met een borstwering, doch zonder kap; er was daarboven wel plaats voor 100 man verdedigers. Aan de oostzijde bevond zich de portierswoning en een ruimte om gevangenen op te sluiten, waarom deze poort dan ook in den volksmond „Treurenburg” heette!

Bij den uitbouw langs de westzijde van de Leuve verloor de poort haar beteekenis; zij werd in 1613 afgebroken en het

1) Kortebrant M. S.

2) Rotterdam geschetst enz. blz. 67.

3) Kortebrant M. S. fol. 65. Zij wordt ook genoemd in een stuk uit 1421 (Br. IV n°. 2110).

terrein verkaveld. Een nieuwe, tijdelijke, poort van hout „een heckpoort van sparren gemaect” zooals Rotshouck zegt, was reeds in 1599 gebouwd ter hoogte van Coolhoek (Vasteland) en het voorpoortje, dat toegang verleende tot den Binnenweg, verving men, nadat in 1608 deze weg voor rijverkeer was opengesteld, door een grootere poort. Vermoedelijk ook van hout, want toen in 1619 de Vest op deze plaats 4 voet gehoogd werd, vijzelde men poorthuis en wachthuis $3\frac{1}{2}$ voet op en dat was bij steenen gebouwen toen nog niet gebruikelijk.

De voorloopige houten poort aan het Vasteland maakte in 1647, na een halve eeuw dienstdoende, plaats voor een eenvoudige steenen poort in Toskaanschen bouwtrant.

Van de poorten welke tusschen 1662 en 1666 ter vervanging van tijdelijke houten aan de waterkant gebouwd werden, nadat daar reeds sedert 1597 de mooie poort aan het Oostersche Oude hoofd stond ¹⁾, kan men niet zeggen dat ze zoo eenvoudig waren. Al toonden ze geen zweem van valschen pronk of van opgesmukte praal, toch waren deze bouwwerken blijkbaar erop berekend van deze zijde het stadsbeeld op zijn voordeeligt te laten uitkomen en het was ook zeker geen toeval dat de twee middelste, de Westersche Oude- en de Oostersche Nieuwe Hoofdpoort, lager waren gehouden, waardoor de Oude Hoofdpoort in het oosten, de Nieuwe Hoofdpoort in het westen konden domineeren als markante punten van de nieuwe stad aan het water. En als Kortebrant deze laatste noemt de allerprachtigste poort dezer stad, dan doet hij den bouwmeester-geschiedschrijver Lois nog maar matige hulde wedervaren, al heeft hij bij zijn lezers ook de waardeering voor het oudere bouwwerk erdoor verkleind — als modern achttiende-eeuwer spreekt hij daarvan met iets

1) De oudste hoofdpoort stond zooals men weet aan het zuideinde van de Hoofdsteege nabij Havestein, dat waarschijnlijk aan de oostzijde van den havenmond ter zijde van de draaibrug lag, niet in het Westnieuwland zooals staat op blz. 14 van mijn vorig opstel. (Verg. Vr. Res. 3 April 1511, Br. III blz. 427 en 434 en Informatie 1514.)

Na de slooping van de oude poort behielp men zich aan het einde van het hoofd, volgens Van Waerschut, met een gat in den aarden wal aan beide zijden met balken bezet, overdekt met planken waarover aarde gestort was; vóór dit gat lag een smalle valbrug.

beschermends in zijn toon: de poort die nog op een bevallige wijze den trotschen luister der oude bouwkunde vertoont! Toch slingert hij als een banvloek naar ieder, die „hier iets aan wil veranderen”. Of hij daarmee misschien zinspeelt op een project uit 1718 tot het „secureren van de stad van Rotterdam tegen de hooge vloed en, door sluysen en waterkeeringen”?¹⁾ Daarin toch trok de ontwerper f 18000,— uit voor het „versetten” van deze poort, „als men de oude materialen die nog goed zijn weer mag gebruyken”! Onmogelijk is het niet.

AAN DE HOOFDWEGEN BUITEN

Dat de stadsvrijheid, met al de daaraan voor de burgers verbonden voorrechten, binnen de vesten genoten werd, was als een tastbare waarheid; maar deze waarheid schoof men als fictie ook buiten de poorten vooruit, over het gebied dat zich uitstreckte binnen zekeren onzichtbaren, alleen door enkele kenteekens aangegeven kring.

En dit werd voor de stad terecht als een voorrecht aangemerkt, want deze verkreeg daardoor ook zeggenschap over haar naaste omgeving. Maar voor de betrokken streek was het iets negatiefs, open en onbeschermd als deze daar lag, verstoken van alle rechten waarvan de uitoefening, naar de toenmalige economische opvattingen, de stad nadeel kon berokkenen.

Leiden verbood in 1500 aan allen die binnen een kring van 400 roeden buiten de stad woonden, om nering te doen of in de stad te komen werken²⁾ en de ordre op de buitennering van 1531 benam nagenoeg het geheele platteland van Holland het recht om daar nering of ambacht van eenig belang te doen uitoefenen.

Rond Rotterdam mocht reeds krachtens het handvest van Willem van Beijeren, van 20 Augustus 1412³⁾, binnen een omtrek van 300 gaarden (ruim 1100 meter) uit de stad, dus in een groot deel van de aangrenzende ambachten, niemand bakken, brouwen, tappen, of eenigerlei nering doen, op ver-

1) In druk verschenen bij Pieter van Waesberge, Rotterdam 1718.

2) Vergelijk Blok, Holl. Stad II blz. 244 en III blz. 4.

3) Br. IV n°. 1863.

beurte eener boete van 50 pond. En dit charter was ook in andere opzichten voordeelig voor de stad, want niet alleen vergrootte het haar vrijheid naar de rivierzijde en langs den dijk ten westen van de Leuve ¹⁾, maar het bracht ook strooken van 10 gaarden (ruim 37 M.) ter weerszijden van de Rotte, tot aan de Broecheulsche Watering, langs beide zijden van de Stadsvaart tot Overschie en buiten het Ambacht van Rubroek, binnen de stedelijke jurisdictie. Iets dergelijks als b.v. ook geschied was toen Delft in 1389 verlof kreeg de Schievaart te graven, welke het een betere verbinding met de Maas zou bezorgen, en strooken van 14 roeden aan weerszijden onder haar jurisdictie gebracht werden – waarvan deze stad dan ook gebruik maakte om in haar voorhaven, Delfshaven, allen aanbouw van beteekenis tegen te gaan. ²⁾

Op deze wijze konden de betrokken steden langs de waterwegen in haar omgeving alle ongewenschte bebouwing, nering en industrie tegenhouden, ook al zou deze daar veel gunstiger gelegenheid vinden, wat naar de toen geldende meeningen niet anders dan voordeelig voor de naburige stad kon zijn. ³⁾

Wijselijk maakte de landsheer, die ten koste van anderen en tot sterking van eigen, vaak berooide geldmiddelen zulke voorrechten verleende, in den regel de reserve die ook in het charter van 1412 voorkomt: behoudens ieder Ambachtsheer zijn recht. En zoo gebeurde het in dit geval reeds vier jaar later dat Schout, Schepenen en Raden der stad Rotterdam aan hun oostelijken buurman, heer Dirk van der Leck, teruggaven de 10 gaarden buiten Rubroek, in zijn Ambacht van Cralingen, waarmede de Graaf de stadsvrijheid oostwaarts had uitgebreid. Wat de motieven waren, weet ik niet, allicht was het om der goede buurschaps wille, en als ik juist zie betrof het de strook aan de oostzijde van de Cralingschevaart (Slaak), welke tot 1810 ook Kralingsch grondgebied bleef. ⁴⁾

In den loop der tijden was het verbod van tappen, bakken,

1) Zie opstel Rott. Jaarboekje 1929 blz. 11.

2) Verg. Van Bleyswyck Beschrijving van Delft blz. 741.

3) Ook later bestond die meening nog. Verg. S. Korteweg Rotterdam's Welvaartsbronnen in 1816 (R. Jaarboekje 1926) blz. 20-21.

4) Van Lommel blz. 5.

en neringdoen buiten de stad, ondanks de hernieuwing in de jaren 1618 en 1642 „tot groot nadeel en praejudicie van de inwoonderen en burgeren deser stede” niet al te nauwgezet nageleefd, althans Burgemeesteren en Schepenen achtten het noodig op 7 Aug. 1645 ¹⁾ een nieuwe publicatie te arresteeren op het stuk van de neringe buyten de stadsvesten op 300 roeden van de stad. Na 1 November 1645 – de termijn was wèl krap – mocht niemand daar meer tappen, bakken of diergelijke nering uitoefenen, behalve dan in de vier stadsherbergen welke met consent van Burgemeesteren gehouden werden, te weten aan het Amsterdamsche buitenveer (Strooveer) aan de Delftsche, de Goudsche en de Oostpoort. ²⁾ Daaraan werd in 1650 toegevoegd een vijfde stadsherberg buiten de Coolsche of Binnenwegsche poort „de Nieuwe Nadorst”, gehouden in een nieuw gebouwd huis aan de noordzijde van den Binnenweg, wellicht ter vervanging van de reeds bestaande herberg „de Nadorst” daartegenover. Deze vermeerdering van het aantal officieele stadsherbergen moet gezien worden als een noodzakelijk kwaad, hing samen met den aanleg van verscheidene lanen aan deze zijde van de stad, waarvan anders allicht toeneming van het clandestien tappen en dus derving van accijns te duchten was.

Werd dus de vrijheid van handelen voor hen die buiten de poorten woonden, zij het binnen de stadsvrijheid, niet alleen in de middeleeuwen maar nog lang daarna, sterk beknot en was de feitelijke bescherming welke zij van de stad genoten, vrij denkbeeldig, aan de andere zijde konden zij vast rekenen op de aanwezigheid van enkele inrichtingen die, althans in de 15e en de 16e eeuw, in de omgeving van schier geen enkele stad van eenige beteekenis ontbraken: het Leproos- of Lazarushuis, ter huisvesting van de melaatschen, en het Aesvelt, waar de executie der ter dood veroordeelden plaats vond of ten minste hun stoffelijk overschot werd gedeponeed tot afschrik van anderen. ³⁾ Men vond die instituten meestal aan

1) Br. II blz. 377.

2) Vergelijk Dr. E. Wiersum, Rott. Jaarboekje 1915 blz. 61 v. en Dr. Moquette en Droogendijk, Rott. Straatnamen blz. 163.

3) Vergelijk Blok Holl. Stad III blz. 30.

11. DE WESTZIJDE VAN DE SCHIEKADE MET DE POORT VAN HET LEPROOSHUIS VÓÓR 1669.

een hoofdtoegangsweg, zooals op een groot aantal plattegronden uit den atlas Van Deventer is te zien.

Het eerste – het Leprooshuis – stond hier aan de Schiekade westzijde, ongeveer ter plaatse van het bouwblok tusschen Proveniersstraat en Provenierssingel; niet onwaarschijnlijk was het er reeds in het laatst van de 14e eeuw.

Het moet vrij aanzienlijke inkomsten gehad hebben uit makingen, welke gewoonlijk gedaan werden onder den last om in de kapel van het huis zielmissen te doen lezen; verder uit giften en gaven, waaronder ook die welke de klapknecht – met waarschuwingsbordjes op rug en borst en klepperend met de Lazarusklap – in een bus bij de langsvarende schippers ophaalde.

In de 16e eeuw schijnt het gebruikelijk geworden dat melaatschen en, toen de melaatschheid gelukkig meer en meer week, ook gezonden zich voor het leven als proveniers inkochten. Bij de vernieuwing van het huis in 1580 en zeker bij de algeheele verbouwing van 1669/1670 zal met de gewijzigde bestemming wel rekening zijn gehouden: het was toen, zooals Lois zegt, een Proveniers- en Leprooshuis. Het zeer typische gebouwencomplex, dat ook in de 18e eeuw nog verschillende verbouwingen onderging, werd in 1898 gesloopt voor den aanleg van Provenierssingel en Proveniersstraat. ¹⁾

Langs het Leprooshuis liep de weg naar Delft, d.w.z. een der beide wegen ter weerszijden van de Schievaart, doch het is mogelijk, al betwijfel ik het sterk, dat aanvankelijk de hoofdweg langs de oostzijde liep, zooals Mr. Muller dit categorisch stelt in zijn oudste geschiedenis van Schieland. ²⁾ In

1) Verg. Van Reyn III blz. 18 en Mr. W. Bezemer, Overdruk van een artikel uit de N. R. C. van 21 Aug. 1897 in Rott. Jaarboekje 1900. Afbeeldingen van de binnenplaats en van den voorgevel uit 1669, na de verbouwing van 1716, komen voor in Rotterdam in de 19e eeuw. De situatie omstreeks 1650, kan blijken uit het hierbij gereproduceerde schilderij, eigendom van den heer Jacob Mees, waarop zelfs de klapknecht te zien is; de eenige mij bekende afbeelding uit dien tijd, ook merkwaardig voor de omgeving.

2) Blz. 20, noot 3. De geleerde schrijver voert argumenten aan die m. i. niet steekhoudend zijn. De heul over de spoyevaert (Delftschevaart) bezuiden de Delftsche poort voerde in 1373 noch naar West- noch naar Oost-Schiekade, tenzij dit laatste dan via de Hofpoort. Van een brug benoorden de poort, die rechtstreeks met deze oostelijke kade

elk geval wordt van den weg aan de westzijde, van Delftsche-poort tot Heul, in 1471 gezegd dat die *ongemaakt* bleef liggen, wat aanleiding gaf tot een dading tusschen Rotterdam en de ingelanden van de aanliggende ambachten. Maar ook later is deze weg gebleven, wat hij thans nog is, een weg der ergernis: de Informatie op de verpondingen van 1514 klaagt al weer over „de groote zwaere cost van de onderhoudenisse van der stede wech van de Delfsche poerte tot Ouderschie toe”. En om van dezen zwaren last een baat te maken, ging een later Stadsbestuur – in 1617 – den Delftscherijweg, van de stad tot aan de schans, verpachten. De pachters, Jan Joppen Kwaak en Daem Adriaensz. Tromper zouden 2100 guldens betalen en verbonden zich en hun nakomelingen om ten eeuwigen dage den rijweg en het jaagpad te maken en te onderhouden, mits zij zouden ontvangen van iedere schuit door een paard getrokken één blank ($3\frac{3}{4}$ cent) en van ieder mensch, tusschen Rotterdam en Delft varende, 5 groot ($f 0.12^5$). Van de Schans tot Overschie zou zekere Adriaen Willemsz. van der Chys de kade – het jaagpad – maken en onderhouden zonder iets te geven, mits hij of zijn nakomelingen mochten heffen van iedere schuit met paard één blank, van een marktschuit 2 blank.

De ellende was echter hiermede nòg niet ten einde, zooals kan blijken uit deze, wel héél lakonieke aantekening in margine bij een verbintenis die aangegaan was voor eeuwig: de erfgenamen – aldus staat er – van deze aannemers in gebreke blijvende, 't zij door armoede of nalatigheid, zoo is deze weg en het onderhoud van dien aan de stad gekomen en vervallen, teste J. Oudaen. ¹⁾

In elk geval verkeerde de weg, die tevens de westelijke kade van de Schie was, blijkbaar in 1666 in zoo slechte conditie dat die tusschen Proveniershuis en Heul door het hoge water

zou verbinden, blijkt nergens en een poort waarheen uit de omgeving geen toegangsweg leidde, is ondenkbaar. Dat alleen de ligging van den weg *beoosten* de Schie zou verklaren dat de landen aan de westzijde daarop uitwaterden, kan ik niet toegeven: aan beide zijden moesten in verband met het polderpeil kaden zijn en voor de uitwatering schijnt het onverschillig of daarover al dan niet een weg liep.

1) Br. II blz. 335. Kantteekening op een afschrift van de kroniek van J. G. van Waerschut.

op twee plaatsen doorbrak, waarbij veel land ondeeliep; hoe de plaatselijke gesteldheid omstreeks dien tijd was, wordt duidelijk gemaakt door het bij dit opstel gereproduceerde schilderij.

En het betrof hier nog wel een hoofdweg – men kan dus begrijpen hoe het in de 17e eeuw met de andere wegen rond de stad gesteld was!

De buitenkaden van de stadsvesten, de singels, waren oorspronkelijk in het geheel niet voor het verkeer bestemd, waren niet verhard en zóó smal dat volgens De Raadt¹⁾ niet meer dan twee menschen naast elkaar konden loopen, wat trouwens geheel paste in het oude systeem van verdediging. Eerst in 1615, toen de vest tusschen de Delftschepoort en den Delfshavensche Binnenweg (Coolvest) werd uitgediept, gebruikte men de uitkomende specie om de buitenkade te verbreed en den daardoor verkregen singelweg beplante men in het volgend jaar met lindeboomen en wilgepoten.

Ongeveer gelijktijdig had de afwerking plaats van de nieuwe Schiedamsche Vest, terwijl ik dit schrijf juist weer gedempt; in 1617 werd de Binnenweg, welke toen nog beide vestgedeelten scheidde, vóór de Coolschepoort doorgegraven en in de opening stelde men een ophaalbrug. In 1620 werd de geheele singel, van de Delftschepoort tot aan den Westzeedijk, verder afgemaakt en gehoogd; aan het zuidelijk einde (Vasteland) bouwde men toen ook de nog bestaande duiker-sluis, waaraan zóó hard gewerkt werd, dat de kroniekschrijvers uit die dagen het belangrijk genoeg vonden daarvan melding te maken – in 20 dagen werd er 200.000 steen aan vermetseld.

Het zou nog wel een kwart eeuw duren eer de buitenkaden van de vest, de singels, aan de noordoostzijde van de stad in eenigszins gelijken toestand waren gebracht.

De aanleiding daartoe was indirect de behoefte aan bruikbaar woonterrein buiten de poorten, omdat de open grond daarbinnen zoo goed als verbruikt was.

Om daaraan tegemoet te komen en zeker ook wel om uit deze omstandigheid eenig profijt te trekken, had de eigenaar van een weide buiten de Hofpoort, het z.g. Franseveld tusschen Rotte en Hofdijk, dit in 1641 door den landmeter

1) Br. II blz. 502.

Stampioen ten verkoop laten verkavelen. De opbrengst van de 38 perceelen, elk 30 tot 39 voet breed en 126 tot 232 diep, beliep in totaal 9600 gulden en 24 gouden dukaten, maar de zes koopers zagen blijkbaar meer voordeel in een andere verkaveling, welke echter al spoedig leidde tot een meer intensieve bebouwing, in de 19e eeuw nog verdicht tot een complex van hofjes, gangen en sloppen, nu gelukkig grootendeels weer opgeruimd.

Tegenover dit Franseveld, iets oostelijker dan de in deze eeuw gelegde en nog aanwezige voetbrug, vond men vóór 1644 een lange houten brug over de Rotte, welke alleen verbinding gaf met den singel in de richting van de Goudsche poort, want ten westen van deze brug lag tusschen beide armen van de Rotte, tegenover den vesttoren Pompenburg, een eilandje (Couwenburgs eiland). In laatstgenoemd jaar echter werd deze brug over de Rotte, de Lange brug, weggebroken en vervangen door twee houten bruggen langs de Vest: één waar nog ligt de vaste steenen brug bij het verlaat en de andere tegenover de Botersloot. Nadat de stad een gedeelte van de op het eilandje liggende bleekerij had aangekocht en aan den waterkant van een houten schoeiing voorzien, kon nu langs de buitenzijde van de Stadsvest, tusschen Delftsche-poort en Oostpoort, een doorgaande weg verkregen worden¹⁾, een singel die in 1644 en 1645 met iepenboomen beplant werd²⁾. De breedte van de singels was in 1643 op 24 voet bepaald, zoodat vooral aan den Goudschesingel tal van huizen, die op stadsgrond stonden, moesten verdwijnen.

Voor zoover er vóór de 18e eeuw van verharding op deze singels sprake was, bestond die uit een puin- of koolaschdek, en hoewel het peil reeds tijdens den Jonkerfransenoorlog blijkbaar boven het niveau der polderwegen lag – immers de aanvallers konden dekking erachter vinden – was dit toch ook langen tijd daarna nog vrij laag, in overeenstemming met den toenmaligen stand van het vestwater. Nog in 1615 lag de Westvest gemeen met het polderwater en eerst nadat de kade

1) Br. II blz. 357, 358, 374, 375.

2) Stadsrekening 1644–45: f 476,— betaald voor 1400 iepenboomen. De veronderstelling, dat deze aankoop gevolg was van iepziekte (Rott. Jaarb. 1928 blz. 63), verliest daardoor veel van haar grond.

6 voet gehooft was ¹⁾, kon hier de stadsgracht (Coolsingel), bij de Delftschepoort met een sluisje afgesloten, als boezem dienst doen om het water van Beukelsdijk op te nemen, dat dan door een watermolen op den vesttoren tegenover de Leeuwenlaan ²⁾, op de plaats waar nog tot 1920 de koren-molen de Hoop stond, werd opgemalen in de binnenvest-sloot. En in 1637, toen de Lekdijk boven Culenburg door-brak en een groot deel van Holland onderliep, zoodat men met turfpointen van de Goudschepoort over kaden en velden naar Gouda voer, stak men gaten zoowel in de Rottekade als in den Singel aan die zijde van de stad, om bij ebbe het water te kunnen loozen; de vest lag daar dus gemeen met de Rotte.

Dat de vesten en de wateren van de binnenstad tevens dienden als boezem van Schieland, gaf in de 18e eeuw herhaaldelijk aanleiding tot klachten, omdat, door de uitgevoerde droogmakerijen in den omtrek, het binnenwater vaak op een peil kwam, dat het de aanliggende huizen onder water zette. Reeds in 1722 werd daarom ernstig gedacht over den aanleg van een tweeden boezem ter ontlasting van de binnenstad, welk werk echter eerst in 1769 zijn beslag kreeg en in 1775 voltooid was. ³⁾

In den loop der 17e eeuw werden de singels nog herhaaldelijk gehooft, in 1676 zelfs weer 3 voet, waarna men ze in dat jaar opnieuw beplante – niet onmogelijk omdat men in het critieke oorlogsjaar 1672, toen ook hier „grootte preparatie ten oorloge” gedaan werd ⁴⁾, de oude boomen uit militaire overwegingen had omgehakt.

Raakten de singels met hun achterland ook meer en meer bebouwd – niet altijd met instemming van de stedelijke regeering die vooral in het laatste kwartaal der 17e eeuw deze

1) Van Reyn I blz. 148; Jacob Kortebant M. S. Beschrijving van Schieland zegt dat in 1619 de vest, aan de stadszijde dus, 4 voet verhoogd werd.

2) De Raadt Br. II blz. 504, Rotshouck Br. II blz. 543.

3) Zie o.a. Vr. Res. 1722, 1724, 1730, 1738, 1754, 1755 en Van Reyn I blz. 161. Een intusschen – in 1742 – beproefde oplossing, de plaatsing van een stoom-watermolen aan de kolk buiten de Oostpoort, met aanleg van een sluis onder den Stadskarrestal, gaf niet de verwachte resultaten. Afbeelding in „Rotterdam in de 19e eeuw”.

4) Lois Br. II blz. 619.

ontwikkeling buiten de vesten met leede oogen aanzag¹⁾ — de bestrating bleef, misschien juist daarom, nog lang achterwege.

Als men Van Reyn gelooven mag, was deze modernisering van de singels eigenlijk te danken aan de toevallige omstandigheid dat de bleekers, die in grooten getale daar gevestigd waren, zich een zeker gelegenheidskoopje van Hitlandsche paardjes te nutte maakten om niet meer genoodzaakt te zijn zelf of met een knecht de bleekerskar te trekken, welke verwisseling van trekkracht echter uitliep op „merkelijk” bederf van de met koolasch bevloerde wandelwegen. Stellig houdt hiermede verband, dat in de jaren 1716–1719 herhaaldelijk aan bleekers recognities worden opgelegd voor het rijden met paard en wagen over den Singel.²⁾

Tusschen 1734 en 1738 werden de meeste singels bestraat.

In 1741 voorzag de stad ook de oostzijde der Schiekade van een bestrating, op kosten der eigenaars van de aanliggende erven en van die in de drie Schielanen. De betaling ging niet vlot, doch de overheid vond een probaat dwangmiddel uit: geen overdracht van perceelen mocht plaats hebben tenzij bleek dat de betrokken verkooper zijn aandeel in de bestratingskosten aan de stad vergoed had!

De Binnenweg was reeds vóórgegaan. Deze had al in 1706 dit moderne wegdek gekregen; de slooten waren toen gedempt, tot schade van de huisjes, die veelal op maaiveldshoogte gebouwd waren en nu wel 3 voet onder den kruin van den weg kwamen³⁾; er was toen ook een dubbele rij boomen geplant en er waren zelfs lantaarns aangebracht. Gelijke verbetering vond plaats aan den toegangsweg in Katshoek

1) In het bijzonder zal dit wel gegolden hebben de woningen voor zomer- en winterverblijf. Daaruit kwam ten slotte voort de resolutie van 12 Aug. 1698 op de buitengetimmerten, waarover hierna. Reeds den 7 Juli 1681 (Vr. Res. Fabricage) was besloten dat buiten de stad, onder haar jurisdictie, geen steenen gebouwen gezet mochten worden zonder speciaal consent van Burgemeesteren.

2) Zie o.a. Vr. Res. 28 Maart 1719 waarbij zulke recognities elk ten bedrage van *f* 6.— worden gebracht ten laste van Ary Laen en Pieter Laen, beiden bleeker wonende tusschen de Schiedamsche en de Binnenwegsche poort.

3) Verg. Vr. Res. 25 Juni 1708, en portefeuille 92, dossier Binnenweg in het Gemeente-archief.

(Strooveer) en werd ook beproefd ten opzichte van de westelijke singels, doch stuitte daar af op de tegenwerking der aanliggende eigenaren, want, evenals dit geschied was langs Binnenweg en Strooveer, zouden de kosten over hen omgeslagen worden door het ambachtsbestuur dat tegenover de stad als contractant optrad. ¹⁾

DE BUITENGETIMMERTEN

Zooals ik hiervoor reeds aanstipte, waren de Regeerders in het laatste vierendeel der 17e eeuw den toenemenden aanbouw buiten de stad niet gunstig gezind.

In 1681 ²⁾ had de Vroedschap reeds besloten dat niemand buiten de stadspoorten onder de jurisdictie der stad, „soude vermogen eenigh stene metselwerck te setten of te bouwen sonder speciael consent van de heeren Burgemeesteren ende dat de redetreckers, op pene van privatie van hare ampten, behoorde verboden te werden enege rede te trecken (rooiing aan te geven) buyten deser stede poorte sonder bywesen van de heeren Burgemeesteren off Fabrycquen”.

En als in 1698 de azijnmaker Jan Jacobs het verzoek doet om ter plaatse van een oude houten loods op den Singel, buiten de Goudschepoort, twee huisjes te mogen bouwen, dan komt bij de behandeling van dit verzoek in de vergadering der Vroedschap van 3 Februari van dat jaar sterk de vrees naar voren, dat dit en dergelijk bouwen het misbruik van buitennering in de hand zou werken, tot merkelyk nadeel van de huizen *binnen* de stad en van den stedelyken accijns.

Of er nu eenig verband moet gezocht worden tusschen deze vrees der regenten, juist toen, en een voorgenomen uitgifte van, toch nog maar schaars te vinden, terrein binnen de stad, kan ik niet beslissen. Wel is het merkwaardig dat slechts

1) Fabriekmeesteren sloten 29 Mei 1706 een overeenkomst met het Ambachtsbestuur van Cool omtrent het dempen der slooten ter weerszijden van den weg, het rioleeren en bestraten daarvan tot aan de Eendragtslaan. Ingelanden droegen in eens f 1600.— bij. Toen krachtens res. van Burg. van 20 Sept. 1671 de Binnenweg beschoeid was, zouden de kosten daarvan ook door Ingelanden gedragen worden, maar blijkens een res. van 17 Januari 1676 waren die toen nog niet ten volle geïnd.

2) Vr. Res. 7 Juli 1681 (Fabricage).

eenige dagen later, op 14 Februari, de stad „aan den buitendijk omtrent de Schotsche Kerk” de 28 erven uitgaf, waarop in het jaar 1700 door Jan van der Kloot en anderen verscheiden huizen en pakhuizen werden gebouwd.

Hoe dit zij, het rekest van Jacobs werd gesteld in handen van een commissie uit Burgemeesteren en Fabrykmeesteren, met opdracht om niet enkel daarop, maar omtrent het geheele vraagstuk der „buitengetimmerten”, advies uit te brengen. Doch vóór dit nog was ingekomen, besloot de Vroedschap reeds in haar vergadering van 24 Maart 1698 het verzoek van Jacobs te „declineeren”, af te wijzen, stond echter gelijktijdig aan Johanna de Liefde toe dat deze haar azijnplaats „de Kluytboogh” aan de oostzijde van de Schiekade zou mogen optimmeren en vernieuwen – met deze restrictie, dat het gebouw niet verder ter bewoning zou worden aangewend dan voor den meesterknecht, *noch aan anderen zou worden verhuurd, noch veel minder daarin eenige nering zou worden gedreven*¹).

Hierin lag wel het zwaartepunt van de kwestie en de beslissing was dan ook de voorloopster van een Resolutie welke de Vroedschap den 12 Augustus van hetzelfde jaar nam, gehoord het rapport der commissie door haar naar aanleiding van Jacobs’ verzoek ingesteld. Men besluit dan eenpariglijk, dat „voortaan niet sullen werden toegestaen eenige versoeken tot woonhuysen buyten dese stad en dat de consenten tot het maken off vernieuwen van eenige huysen, tuynhuysen en andere gebouwen buyten dese stad sullen werden geclauserleert met die expresse conditien, dat deselve nimmermeer tot *eenige woonplaetsen souden mogen dienen*, veel min om aldaer eenige neringen te mogen doen, *alles uytgenomen de personen en manufactuers na desen speciaelyk te excipieren*”.

Daarmede was echter de taak der ingestelde commissie nog niet afgelopen, want zij zou verder rijpelijk hebben te overwegen, niet alleen wie dan wel uitgezonderd behoorden te worden, maar ook welke middelen men kon aanwenden om de „reets nu ingecropene misbruycken sonder hardigheyt jegens particuliere, van tijd tot tyd te doen verminderen en, ist mogelyk, eyndelyk geheel en al te doen cessereren”.

1) In het Protocol van Cool komt op nr. 9 voor: Jan Jacobs azijnhoff.

Men zou zoo zeggen, dat nu het euvel bezworen en een goede toekomst verzekerd was. Doch niets is minder waar. Juist in die uitzonderingen, in dit elkaar *willen*, en bij kleine verhoudingen ook vaak *moeten*, ontzien, zat blijkbaar de moeilijkheid.

Toch ging het naar mij wil voorkomen niet zoozeer tegen de zomerverblijven der gezeten burgers, wier tijdelijk buiten zijn aan de gemeentelijke schatkist niet het minste en aan de neringdoende burgerij weinig of geen nadeel toebracht, dan wel tegen het permanent buiten de stad wonen van menschen die anders zeer waarschijnlijk daarbinnen zich zouden vestigen en vooral tegen het doen van nering buiten de vesten, waarvan beiden wèl directe schade ondervonden.

Zoo ging de zaak dan in den doofpot en het kwaad der buitengetimmerten woekerde voort; wat te begrijpen is waar alle bouwgrond binnen de stad verbruikt en bovendien de aanleiding om daar bescherming te zoeken in den loop der tijden vervallen was.

Periodiek laaide de ergernis daarover weer op.

In de vergadering der Vroedschap van 18 April 1707 wordt het vraagstuk opnieuw commissoriaal gemaakt, maar een bevredigende oplossing blijft ook nu uit. Incidenteel worden bouwvergunningen toegestaan of geweigerd. Maar in het eerste geval altijd onder verbod van nering: of de Vroedschap Gualtherus Hennequin, nazaat van den aanlegger der Lijnbaanlaan aan den Binnenweg, vergunning vraagt om daar 12 huisjes, welke deze laatste vóór 40 jaar gesticht had, te mogen vernieuwen, dan wel Pieter Symonsz om zijn oude huis buiten de Goudsche poort te mogen herbouwen, of een ander om een huisje op den Singel te zetten, dit verbod van nering wordt voor allen gelijkelijk gehandhaafd.¹⁾

Den 22 April 1710, als de Vroedschap de zaak weer in handen van Burgemeesteren en Fabrykmeesteren om advies stelt, verklaart zij onomwonden dat de resolutie van 12 Aug. 1698, hoe mooi ook bedoeld, tot nog toe genoegzaam van geen effect is geweest, omdat vaak bij het maken of vernieuwen van gebouwen geen verzoek daartoe gedaan werd.

1) Zie o.a. Vr. Res. 20 Aug. 1708 en 5 Nov. 1708.

En deze verbeterden ergernis kankert door¹⁾, tot dan eindelijk de Vroedschap na een kwarteeuw deze van zich schudt en in de vergadering van 5 April 1723, uit overweging dat het goede oogmerk der Regeering „niet so ligt sal kunnen werden bereyckt”, Burgemeesteren en Fabriekmeesteren machtigt om het timmeren om en buiten de stad naar bevind van zaken te mogen toestaan. Echter handhaaft zij ook dan nog den eisch dat „in sodanige huys off gebouw geene neringe off hantteringe sal vermogen gedaen te werden buyten diegenen dewelcke sijn vervat in de keure en ordonnantie van de Weth van den 19 April 1719, rakende het doen van neringe en hantwerken buyten dese stad binnen de drie hondert roeden”. En men zou nog eens extra nagaan in hoeverre daar de herbergen en tapgelegenheden geweerd konden worden.

Langs Schie en Rotte verzezen dan in de 18e eeuw een groot aantal zomerverblijven die, al hadden slechts weinige het karakter van buitenplaats, toch vrij aanzienlijk mochten heeten en in doorsnede grooter en kostbaarder waren dan die uit de lanen buiten de singels.

Maar ook vond men aan Schie en Rotte reeds in de tweede helft van de 17e eeuw en misschien al vroeger de manufactuers, waarvan gewaagd wordt in de voorbesproken resolutie op de buitengetimmerten van 1698.

Zoo trof men toen²⁾ langs de Schie aan de oostzijde bedrijven aan als den azijnhof van Jan Jacobs, de perkamentmakerijen van Pieter van der Venne en van Hendrik van der Bel, de witmakerij van Ariaantje Rochus, den loodwitmolen van Willempge van der Duyn, de verwerij en ramen van Jean Weymans, de tegelbakkerstuinen en loodsen van Maertge Jansz en van Pieter van Rysoord, den loodwitmolen en de azijnplaats van Martinus van der Zegen. Aan de westzijde de bleekerijen van Paulus Jansz en van Pieter Jacobs, de mout- en verfwindmolen van Willem van Loon, welke 3 Juni 1728 zou overgaan aan den metselaar en houtkooper David van Stolk, en de korenmolen welke 1 April 1730 opkwam aan Jacobus Schook.

1) Zie o.a. Vr. Res. 20 Febr. 1719, 3 Dec. 1719, 10 Aug. 1722.

2) Zie Oud Prot. Cool en voor strook langs Schie Prot. Buiten.

Langs de Rotte was het al niet anders; men zou ook dáár kunnen beginnen met de azijnplaatsen van Herman en Willem Paets en Joost van Geel, of van Cornelis van Oorden, brouwer in 't Claverblad, om evenals aan de Schie te eindigen met een molen, zooals de Twee Swaenen, welke in 1671 bij Woelwyck aan de Rottekade stond.

In de 18e eeuw treedt echter hierbuiten dezelfde verandering in, welke de stad binnen de vesten doormaakte: het primitieve eenvoudige wordt vervangen door het meer kostbare, van ruimer opzet.

Veelal wordt daarbij het bedrijf gekoppeld aan het buitenverblijf van den industrieel, zooals aan de havens in de stad dit van den koopman aan diens woonhuis. Dit moge ons nu bedenkelijk schijnen, maar deze industrieën uit de 18e eeuw, de rustige, kalme trafieken waarom het hier gaat, met menschen, paarden of wind als drijfkracht en vaak nog turf als brandstof, hadden slechts bij uitzondering iets gemeen met de zwarte, roezige fabriek van de 19e eeuw; voor zooveel ze toen steenkool stookten en meer rook en roet verspreidden, zooals de brouwerijen, de branderijen en de raffinaderijen, trof men ze hierbuiten niet of slechts zeer sporadisch aan en de meer subtiele doch veel intenser gevaren, als die van de loodwitmakerij en soortgelijke ondernemingen, werden niet zoo sterk aangevoeld.

Klassieke voorbeelden van zulke woon- en industrie-complexen uit de 18e eeuw zijn vooral langs de Rotte aan te wijzen.

Zoo vond men daar op den rechteroever de buitenplaats van Mr. François van der Hoeven, heer van Tienhoven, het Huis den Arend (later het Zendelingenhuis, nu Padua), in 1766, behalve heerenhuis, oranjerie, vijvers, fonteinen, cascades, grotwerken en menagerie, óók omvattend pakhuizen, zolders en eest; in 1810, toen Jan Viruly eigenaar was, diende het bedrijfsgedeelte tot wolblooterij of zeemtouwerij. ¹⁾

Iets dichterbij lag in 1749 een verwante onderneming, de wolwasscherij van Arnout Leers, heer van Ameyde en Herlaar, oud-schepen van Rotterdam, door Smits in zijn „Rottestroom” bezongen; er behoorde toen ook een gang met zes huisjes bij, waar denkelijk het werkvolk woonde.

1) Dr. E. Wiersum, Oude huizen van Rotterdam blz. 54.

Verder lagen daar omstreeks denzelfden tijd het zwavelhuis, de zwavelraffinaderij, de loodbranderij en hagelgieterij¹⁾ van den regent Johan Verstolk, op diens buiten Stolkoort,

„Met zyn liefflyk boompluimaedje

„Met zyn breede timmeraedje,

zooals zyn buurman Smits het zag in 1750.

Meer stadwaarts werd het toen blijkbaar wel wat minder idyllisch, want de dichter laat dan de Rotte voortvloeien:

Door den rook der verweryen

Wier gedruis ter wederzyen

't Zacht geruisch der golfjes stoort.

't Gretig oog kan hier aenschouwen

Hoe men 't perkament bereid,

Daer de scheepswerf met beleid

Trekschuit, kraek en praem zien bouwen.

Toch was in de 18e eeuw de combinatie buitenverblijfbedrijf niet zóó overheerschend, noch aan de Rotte noch aan de Schie, dat de algemeene aanblik daardoor geschaad werd.

Aan de eerste domineerden nog de lusthoven in Crooswijk – de Boot, het Paradijs, Rubroek, Rust van Onrust – al vond men ook daar industrieën als de looierij van Isaac Hubert. En aan de Schie waren het de speelhuizen en de rustige zomervoningen van notabelen zooals de impostmeester Johan Robijn, de loodwitmaker Burgemeester Le Leu de Wilhem, de kassiers Gregorius, Rudolf²⁾ en Adriaan Mees, de oud-regent B. Verbrugge³⁾, de weduwe van Burgemeester Pieter Baelde, die het karakter van ingetogen deftigheid bewaard deden blijven; ondanks de nijverheids-inrichtingen, welke echter meereendeels achter de huizen verscholen lagen. Dit waren aan de oostzijde, behalve de loodwitmakerij op Veldzigt, voornamelijk azijnplaatsen, aan de westzijde een tweetal molens en, sedert 1727, de houtwerf van David van Stolk.

Duur was dit zomergenoegen aan de Schie naar onze opvattingen niet. De weduwe Baelde betaalde in 1767 voor haar tuin met tuinhuis *f* 11000.—. Rudolf Mees schatte in 1796

1) Verg. D. Smits, de Rottestroom blz. 123 vlg. en Prot. Buiten o.a. Nos. 259 en 262.

2) Mr. R. Mees, Gedenkschrift R. Mees & Zoonen blz. 26.

3) Mr. Koch, Rotterd. Jaarboekje 1929, blz. 93.

12. DE BUITENPLAATS RUBROEK. NAAR EEN GEKLEURDE
PENTEEKENING DOOR A. J. GROENEWEGEN.

zijn bezit als „thuin en moesland” op *f* 14000.—, maar in 1784 kon een andere tuin met „tuinhuis, coepel en salon” nog geen *f* 7100.— opbrengen, al was een jaar tevoren een soortgelijk goed voor *f* 7800.— verkocht. ¹⁾

Maar niet alleen de Schie werd door de 18e-eeuwsche notabelen gezocht, ook de doodlopende smalle Schielanen waren in trek: de korenkooper Jan van Ravesteyn, zwager van den schepen en zwavelmaker Johan Verstolk, had in 1719 een tuin in de 2e Schielaan, Huybert van Belle, eveneens geparenteerd aan regenten uit dien tijd, had er omstreeks hetzelfde jaar een huis met tuin en de later om zijn zucht tot opruimen van archiefstukken berucht geworden stadssecretaris Lambertus van Oyen Az. is daar nog in 1799 eigenaar van een tuin.

Als men de nauwe gleuf der nog overgebleven 2e en 3e Schielaan beziet, zou men dat niet denken! Sic transit gloria mundi.

Toch was in doorsnede in de 18e eeuw de bevolking aan de singels juist minder deftig. Naast enkele renteniers en koopvaardijkapteins, een timmerman, een pottebakker, een loodwitmaker, een houtkooper, een stoffenverver, maar vooral bleekers en warmoeziers. ²⁾

Maar daar woonde men ook niet uitsluitend voor zijn plezier.

1) Vergelijk Lijst der geveilde en verkochte huizen enz., uitgegeven door Gerrit Manheer te Rotterdam.

In Mei 1783 wordt een tuin met tuinhuis en erve aan de Boslaan publiek verkocht voor *f* 1260.—, in de volgende maand een tuin, tuinhuis en erve aan de Schotelboslaan oostzijde voor *f* 1300.— opgehouden, terwijl in datzelfde jaar een tuin met tuinhuis aan den Goudsche Rijweg *f* 2000.— opbracht. Deze prijzen verschilden niet zoo heel veel van wat men toen besteedde voor huurhuizen in stegen zooals de Langelijnstraat. Waar aan het bezit verbonden was een aandeel in bijbehorend land, beïnvloedde dit natuurlijk den prijs: een huis met stal en werf aan de Mannenlaan met $\frac{1}{13}$ part in twee stukken weiland in Rubroek bracht in 1784 *f* 3000.— op.

2) Vergelijk kohier personeele quotisatie over de ingezetenen van Rotterdam 1743–1744, in het Gemeente-archief. Dit is een hoogst merkwaardig kladboekje met soms vermakelijke aantekeningen, als b.v.:

bij Herm. Blankenbijn: de naarheydt zelvs, heeft in geen 2 jaren pagt bet.

bij Brakel: zijn meeste geld weg.

bij Gregor. Mees: te informeeren off drie meyden heeft.

DE LANEN ¹⁾

„Dit aanleggen van lanen, vroeger onnoodig, toen er eerst in de stad en later langs de singels, genoegzaam plaats ter aanlegging van tuinen voorhanden was, ving omtrent dezen tijd (1645) aan en had snellen voortgang nu de stad zich bij de toenemende bevolking als buiten hare muren uitzette”.

Aldus Van Reyn ²⁾. En hoewel anders wel eens wijdloopig, heeft hij hier met weinig woorden de opkomst van het lanengebied buiten de poorten heel juist gekarakteriseerd.

Wel waren ten noorden van de stad in Rubroek, dat van ouds binnen haar jurisdictie lag, reeds eerder lanen in perceelen uitgegeven, zooals in 1595, tijdens het hiervoor besproken tijdperk van Hoch-Konjunktur, de laan van Hans Clementsz de Goor (Wafellaan, nu Goudscherijweg bewesten den Boezemsingel), in 1609 de Oude-mannenlaan (Generaal van der Heydenstraat) en kort te voren de Gasthuislaan (Hugo de Grootstraat) ³⁾, maar toch zou er eerst een halve eeuw later sprake zijn van iets als een lanengebied buiten de stadssingels. En dan óók aan de westzijde, in het Ambacht van Cool, waarvan de stad zich in 1596 voor *f* 2000.— het ambachtsheerlijk recht gekocht had. ⁴⁾

Als nu Van Reyn spreekt van tuinen, moet dit niet te eng worden opgevat. Want in de oude stad en langs de singels ging ook de ruimte ontbreken voor bleekerijen en lijnbanen, later ook voor loodwitfabrieken en andere veel ruimte vragende bedrijven, welke nu een plaats vonden aan en tusschen de wegen die van de singels landwaarts-in liepen. Eerst

1) Dr. E. Wiersum heeft in bewerking een beschrijving der Laanarchieven voor zoover die in het Gemeente-archief aanwezig zijn.

2) Geschiedkundige beschrijving I blz. 151.

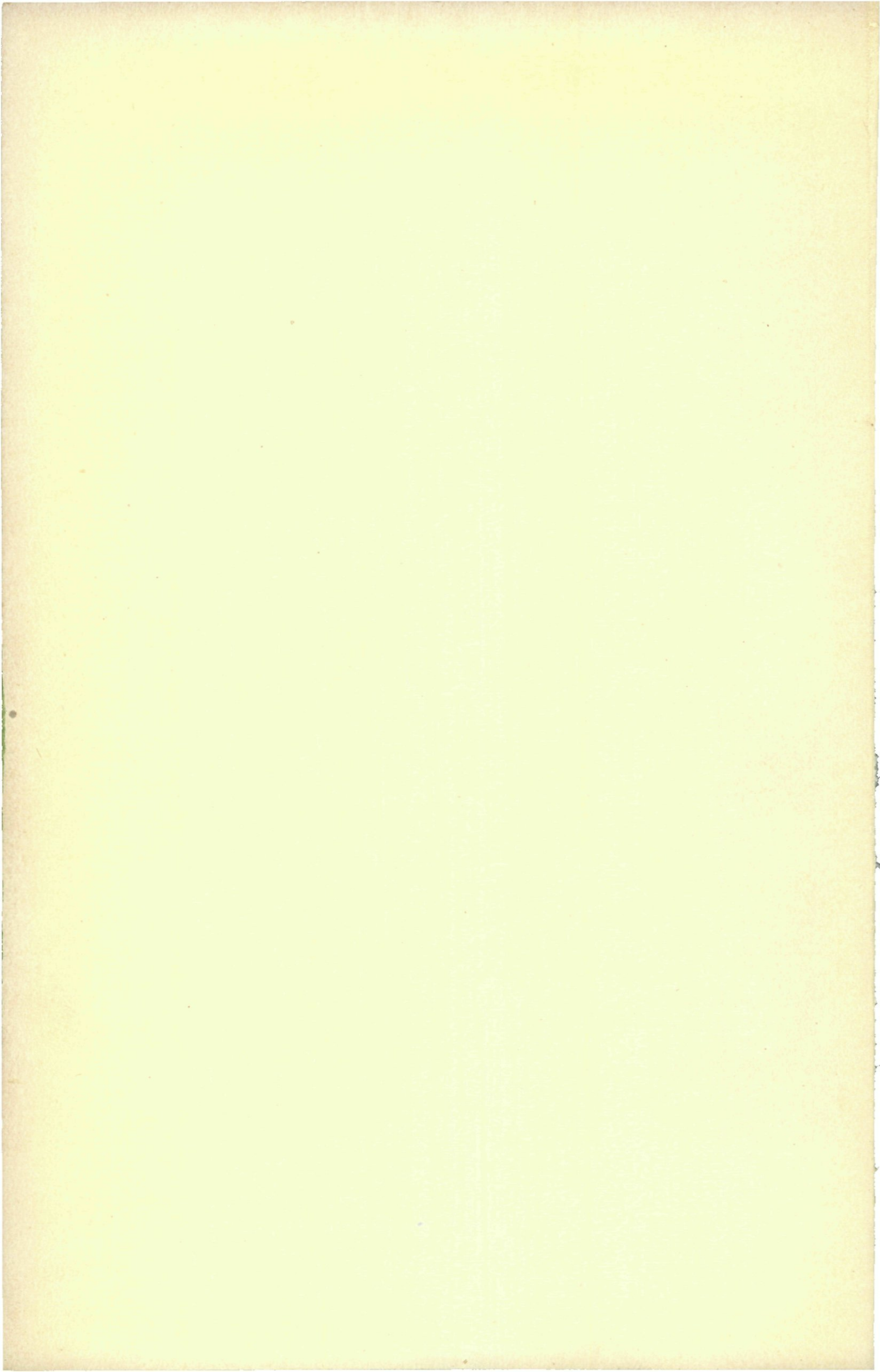
3) Heylige Geestmeesters doen op 2 Februari 1609 aan onderscheidene personen gift van perceelen in een laan buiten de Goudsche poort, strekkende eerst van den Goudsche weg oostwaarts op tot aan de poort van de laan van verkochte tuinen van 't Gasthuisland toe en van daar noordwaarts op tot aan den Goudsche rijweg.

Er waren natuurlijk ook nòg oudere lanen, toegangswegen naar een huis, molen e.d.; van dien aard beschouw ik b.v. de Panckoeklaan aan den Goudschesingel in de buurt van het Huis te Panckoekstrate.

4) Het Ambacht van Beukelsdijk, Oost- en West Blommersdijk, genaamd Cool, werd in 1814 geheel bij Rotterdam gevoegd, nadat het na 1796 tijdelijk een afzonderlijke gemeente had gevormd.

13. HET ZOMERHUIS VAN DEN HEER J. J. VAN DER WILLIGEN, SCHIEKADE O.Z.,
AFGEBROKEN IN 1912.

binnen de onmiddellijke jurisdictie der stad in Rubroek, ter weerszijden van den Goudscheweg, later daarbuiten in Cool ter weerszijden van den Binnenweg, in Blommersdijk tusschen Schie en Rotte, op Kralingsch grondgebied ten oosten van de Slaakvaart.

Oogenschijnlijk doet daarbij wat vreemd aan dat Schepenen in 1643 en 1645, toen deze uitleg in vollen gang was, een ordonnantie doen aflezen, waarin zij klagen over het niet en onbehoorlijk betimmeren van de erven door de stad eenige jaren tevoren uitgegeven in de buitenstad (ten westen van de Leuve), waardoor „de neringe, commercie ende welvaart derselven t'eenemaal werd gediverteert ende weggejaagt, overmits veele treffelyke kooplieden van meninge zynde hier ter stede haar ter neer te zetten en komen wonen, genoodzaakt zijn geweest haarlieden met hare familie in andere steden van dese provincie te transporteeren ende vervoeren, om aldaar hare residentie te houden ende koophandel te dryven *en dat ter oorzake van gebrek van goede huysinge en bekwame woonplaetse binnen dese stede*”.

Maar blijkbaar had het goedkoope vrije terrein buiten de poorten meer bekoring voor de speculanten dan de stedelijke erven in de nieuwe buitenstad, waar de bouw gereguleerd was met betrekking tot materiaal, hoogte, grootte en breedte en men nog maar moest afwachten of de ernstige koopkrachtige gegadigde zou opdagen. Dezelfde gang van zaken die ook later valt waar te nemen: men laat na voor dezen te bouwen, omdat men niet weet of hij komen zal en hij komt niet, omdat er niet gebouwd is.

Bovendien was er een groot verschil in den aard van de bebouwing binnen de vesten en daarbuiten: de eerste diende, voor zoover ze woonhuizen omvatte, uitsluitend tot duurzame huisvesting der burgers, de laatste voor het overgroot gedeelte alleen tot zomerverblijf van het betergestelde deel der burgerij of tot permanente woning van hen die alleen dáár hun bedrijf konden uitoefenen: tuinders, bleekers en d.g.

Het zwaartepunt van den nieuwen aanbouw lag in het Ambacht van Cool, tusschen den ouden Coolsche binnenweg en „de Ka te Rotterdam” uit de middeleeuwen, nu beter bekend als de Kruiskade.

Nadat daar in 1645 de Nadorstlaan, tegenover „de Nadorst”, in 1650 de Broederlaan (later Crispijnlaan) en de Waschbleeklaan (Mauritsstraat), kort daarop de Tuinderslaan¹⁾, meest in kleinere erven tot tuinen en bleekerijen waren uitgegeven, verkreeg zekere Jean Hennequin in 1667 van Gasthuismeesters den eigendom van het land dat onmiddellijk achter de tuinen van den Coolsingel lag en mede van den Binnenweg tot de Kruiskade strekte. Hennequin was geen grondspeculant, maar een ondernemend industrieel die op een deel van het land een lijnbaan oprichtte, grooter dan eenige hier bestaande, een overdekte lijnbaan waar winter en zomer gewerkt kon worden; een ander deel bestemde hij tot bleekerij. Lang heeft de man er niet van genoten: reeds in 1671 geeft zijn weduwe het overblijvende, meest noordelijk gedeelte in 12 perceelen tot tuinen uit. Iedere koper moest naar gelang van de breedte van zijn perceel de laan (Lijnbaanslaan) aanleggen, op gelijke hoogte en breedte als die reeds bestond langs de bleekerij de Valk (later de Witte Zwaan) aan den Binnenweg, ten westen van de daargelegen molen de Witte Leeuw en van de bleekerij de Blauwe Haan aan den Coolsingel.²⁾

En zoo ging het voort, totdat dit lanengebied weldra de stad aan de landzijde nagenoeg geheel opsloot. Het lag op polderpeil, d.w.z. zoo omstreeks $1\frac{1}{2}$ M. beneden de kaden van Schie en Rotte en de na 1676 daarmee in hoogte ongeveer overeenkomende singels, zoodat de grondslag van Rotterdam naar de landzijde terrasvormig afliep: de buitenstad aan de rivier en de havens, de binnenstad tusschen dijk en singels, het lanengebied in de omringende polders.

Men bouwde in deze polders gewoonlijk op het maaiveld, zonder ophooging van beteekenis, meestal zoo niet geheel dan toch ten deele van hout, op een gemetselden voet.

De wijze van bebouwing was in de lanen aan den buitenrand vrijwel gelijk: in Eendragtslaan, Waschbleeklaan, Schotelboschlaan, Jan van Loonslaan, Wafellaan stonden de buitenhuizen en de dagkoepels, althans aan de landzijde van de

1) Zie o.a. Protocol Cool n°. 306; heette in 1659 't Nieuwe laantje.

2) Rapport van den toenmaligen Archivaris Scheffer aan het Gemeentebestuur van Januari 1872, Archief Lijnbaanslaan n°. 59.

laan, op het einde van den tuin, vaak geheel aan de grens, zoodat de achtergevel tevens diende als walmuur voor de scheidssloot. Veelal besloeg de bebouwing de geheele breedte van het erf, alleen met uitsparing van een gangetje om naar de plank te komen welke over de sloot naar het achtergelegen weiland voerde, wanneer tenminste de toegang tot deze plank niet ging door een aangebouwd schuurtje.

Hadden Eendragtslaan en Waschbleeklaan alleen aan één zijde de bezittingen harer ingelanden, terwijl langs de andere zijde der laan, daarvan gescheiden door de laansloot, de tuinen strekten welke hun ingang hadden aan een volgende laan, de Schotelboschlaan had, doordat zij zich inwigde in het weiland en dus aan beide zijden daarover uitzicht gaf, ook links en rechts een gelijke bebouwing als hierboven geschetst; de laan liep hier tusschen een dubbelen schuttingwand met tuindeurtjes.

De bebouwing in deze lanen van vermaak was als regel slechts één vertrek diep, dat dus, voorzoover onze voorvaderen die niet keerden met luiken en gordijnen, volop licht, lucht en zon had. De bebouwde oppervlakte der zomerhuizen varieerde naar gelang der behoeften van het gezin, maar die der dagkoepels was meer gelijkmatig, wisselde, volgens gegevens van het kadaster uit 1864, tusschen 20, 25 en 30 M².

Men was niet volkomen vrij te bouwen wat men wilde en in de lanen van vermaak was die vrijheid zelfs sterk beperkt. Zoo was in de Eendragtslaan later nog verboden – bij overeenkomst van 4 Aug. 1780 – de tuinen te gebruiken tot het houden van herberg, tapnering of overdekte kolfbaan en bij overeenkomst van 26 Nov. 1827 werd dit verbod zelfs uitgebreid tot bebouwing, gebruik of verhuring ter bewoning door de „geringe volksklasse” of als verblijf „dergenen die met de tugt strijdende bedrijven uitoefenen”.

Wònderlijke combinatie, maar men meende het zoo kwaad niet.

Aan de lanen waarin de ingelanden ook de kost moesten verdienen, toonde de bebouwing minder uniformiteit, moest zich daar ook vóór alles aanpassen aan het gebruik waartoe ze bestemd was. Voor zoover deze arbeiderswoningen omvatte, zal het type daarvan wel niet veel afwijking vertoond

hebben van de woningen welke Hennequin in 1708 aan den Binnenweg bouwde en waarop ik later nog terug hoop te komen.

Evenals ten tijde van den grooten uitbouw in de 19e eeuw¹⁾, waren het ook in het nu beschouwde tijdvak vooral de particuliere grondexploitanten die in de behoefte aan terrein trachtten te voorzien door de kampen weiland, welke zij bezaten of soms met deze speculatieve oogmerken verwierven, te verkavelen in kleinere perceelen voor tuinen, al dan niet met woning, voor bleekerijen, warmoezerijen, nijverheidsinrichtingen als anderszins.

Natuurlijk moest het land zich daartoe leenen door zijn ligging aan een bestaanden openbaren weg, liefst doorloopen van dien weg naar een anderen, tusschen welke beide wegen dan langs een der scheidssloten de laan werd aangelegd, met den grond uit de sloot, welke men aan de andere zijde groef ter „bevrijding” van de uit te geven perceelen. Kwam het weiland slechts aan een zijde op een weg uit, dan werd de laan, welke daarover tot stand kwam, een z.g. keerweerlaan²⁾, of wel de exploitanten deden gelijk die van de Nieuwe Eendragtslaan, zij trachtten zich tegen eenige opoffering een tweede uitpad te verschaffen. Dezen, de korenmolenaar Matthys Gysbregts van der Veen en Cornelis Jansz van Leeuwen, eigenaars van een stuk land aan de zuidzijde van den Coolscheweg (Binnenweg), strekkende tot aan de stadsbleek buiten de Schiedamschepoort, hadden sedert 1662 recht van overpad verworven³⁾ naar den singel, over een hoekje stadsgrond. Zij moesten daarvoor aan de Stad een rente betalen van *f* 24.— per jaar, welke zij echter omsloegen over de koopers van hun terreinen: Lucas Damen Couwenhoven, die in 1663 den eersten tuin aan de singelzijde kocht, omtrent 50 roeden groot ($\pm 650 M^2$) en daarvoor *f* 500.— betaalde, moest bovendien jaarlijks *f* 1.— van bedoelde rente voor zijn rekening nemen.

1) Rotterdam in de 19e eeuw, hoofdstuk XI.

2) Soms gaf deze eigenschap de laan haar naam: er was een keerweerlaan op den Binnenweg, en een onder Kralingen. Maar ook de Raampoort- en de Schotelboschlaan waren keerweerlanen.

3) Res. Burg. 21 Februari 1667.

Een enkele laan, de hiervoor genoemde Wafellaan, evenwijdig loopende aan den Goudscherijweg, maakte schijnbaar een uitzondering op de typische ligging der lanen ten opzichte van de hoofdwegen. Maar 't was ook slechts schijn.

Deze laan, op 20 October 1595 aan een veertiental personen uitgegeven door Hans Clementsz de Goor, een gezeten burger, o.a. eigenaar van de huizen St. Joris en de Spiegel aan de Hoogstraat noordzijde, was toch aangelegd aan de zuidzijde van het eerste kamp aan den Crooswijkscheweg, dat wèl over de volle lengte langs den Goudscherijweg liep, doch daarop geen uitweg had. De laan was dan ook van dezen weg gescheiden door een sloot, waarover eerst in later tijd op een paar punten bruggen kwamen te liggen, zoodat de laan oorspronkelijk dus was een keerweerlaan aan den Crooswijksche weg.

Blijkens de voorwaarden van uitgifte in 1595 moest de laan 2 roeden breed blijven, buiten kosten van den verkoper door de koopers gemaakt en onderhouden worden „in „bequame hoochte soe dat deselve soe wel des winters als „des somers sal mogen werden behoerlyck gebruyckt ende „sullen insgelycx upt westende van deselve laen doen maken „ende onderhouden tot heure costen een brugge over de „sloot met een poort daerop tot bevridinge van alle de erff- „ven ende laen, daeraff een ygelyck van hen ende oick de „voersz. Hans de sloetel sullen hebben tot de vuyt ende in- „ganck mitsgaders gebruyck alsvoeren ende sullen ygelyck „van hen heur erffven voer aen de laen ende oick ter weder- „syden affheynen off afsloten, sulcx sy te samen sullen con- „nen accorderen”.

De bemoeiingen van dezen exploitant, en ik heb reden te vermoeden dat het bij de lanen, welke later werden uitgegeven, evenzoo was, gingen dus niet heel ver. In tegenstelling met zijn navolgers in de 19e eeuw, die uit welbegrepen eigenbelang voor hun rekening den geheelen aanleg van de straat uitvoerden, onder toezicht van de gemeente opdat deze later het onderhoud zou overnemen en de koopers van het terrein daarvoor geen zorg zouden hebben, gaf de voorlooper der moderne grondexploitanten als regel zijn erven uit onder den last dat de verkrijgers zelf, ieder voor

zijn deel maar toch in gemeen overleg, moesten zorgen voor het maken en onderhouden van de laan met haar bruggen en afsluitingen.

Samenwerking van ingelanden was dan ook onontbeerlijk. En hoe eenvoudig de aanleg en dus ook het onderhoud mocht zijn, al spoedig hebben zij de noodzakelijkheid ingezien om hun wederzijdsche rechten en verplichtingen contractueel vast te leggen.

Daardoor verkregen deze lanen een zeer eigenaardig karakter: kleine republiekjes binnen het bestuurlijk-, kleine waterschappen binnen het polderverband waartoe zij behoorden. In hoogste instantie geregeerd door de vergadering van ingelanden, welke echter gebonden was aan een grondwet – het laancontract of laanreglement – de uitvoering overlatend aan door haar gekozen laanmeesters, bijgestaan door den laanknecht. En laanmeesters hadden niet alleen te waken voor de naleving van het statuut der laan en de boeten te innen van de overtreders, zij hadden ook te beheeren en te onderhouden het gemeen bezit van ingelanden.

Dit laatste nu was in de eene laan belangrijker dan in de andere.

Terwijl het zich in sommige lanen beperkte tot de bruggen en hekken, omdat ook de weg en de slooten privaat eigendom van de ingelanden waren, ieder voor zijn deel, breidde het in andere zich uit tot de laan, in nog andere, en wel in de lanen met zomerhuizen, de lanen van vermaak, zelfs tot een of meer kampen land achter de tuinen, welk land dan ten bate van de laankas verhuurd werd.

Toch was het behalen van geldelijk voordeel niet het eigenlijk doel van dit gemeenschappelijk bezit, het was slechts iets bijkomstigs, voortgekomen uit den practischen geest van onze voorvaderen. Toen de groeiende stad dit dreigde te benemen, hadden ingelanden, om zich blijvend te waarborgen het onbelemmerd uitzicht uit hun tuinen of eigenlijk uit hun koepeles en zomerhuizen welke achter in den tuin stonden, langs de sloot die deze scheidde van het aangrenzend land, dit aangekocht. Niet enkel om het uitzicht, maar ook, zooals zij het zelf zeggen, om voor hun pluimvee en hunne familiën en huisgezinnen, daarop vrije wandeling te hebben. En dit lan-

delijk genot werd niet geschaad door het profijt van verhuring, als men maar de puntjes op de i zette en tegenover den huurder zoo noodig zijn gezag kon doen gelden; nog in de vergadering van ingelanden der Eendragtslaan, van 12 Juli 1815, stelde de ingeland Chabot voor om zorg te dragen „en den boer Van der Velde aan te zeggen” dat – was het ter bescherming van de huisgenooten of van de geiten? – de geitebokken uit het land gezonden werden.

In deze laan, die het geluk had het Ambacht van Bleiswijk en dus geen speculant tot belender te hebben, was deze aankoop van land eerst geschied in 1765 en 1768 ¹⁾; in de Gasthuislaan in 1769 ²⁾; in de Schotelboschlaan westzijde reeds in 1725 ³⁾. In de Wafellaan was men in 1757 erop bedacht geweest, toen de vermogende, kinderlooze bezitter van het achterliggende land, Pauls Schepers, beëdigd hoofdparticipant der O. I. C., kwam te overlijden.

De vijftien ingelanden van die laan en onder hen de upper-ten uit die dagen, geestverwanten en tijdgenooten vanden dicht-ter-landbouwer Poot, wier vacantieneugten toen meer bij huis lagen dan nu en die het wijduitgaande polderlandschap liefhadden, zij kochten de 2 morgen 3 hont weiland gezamenlijk aan. ⁴⁾ Niet uit winstbejag, maar om het gekochte onmiddellijk weer van de hand te doen, doch nu belast met het servituut dat hun rustieke verlangens bevredigen kon. En ondanks de dorheid der stof gaan wij iets medegevoelen van de liefde die hen dreef, als deze menschen in de veilingsvoorwaarden dit servituut vestigen, om deze landerijen achter hun tuinen aan de Wafellaan „te doen houden en te laten ten eeuwigden dage een vlak, open veld, zoodanig dat de eigenaars van tuinen en huizen, nu en altijd, over deze landen en *voorts over de landen daarbij en daaromtrent* kunnen hebben en gebruiken een vrij, onbelemmerd en onverkort gezicht”. Zelfs beplanting of gebruik als bouwland zou verboden zijn,

1) 30 Nov. 1765 gift van 3¹/₂ morgen voor f 5250.— en 11 Juni 1768 gift van 3¹/₂ morgen voor f 6150.—. Zie n°. 5 Archief Eendragtslaan.

2) Archief van de Gasthuislaan n°. 4.

3) Ingelanden van de westzijde der Schotelboschlaan verwerven 20 Januari 1725 een deel der landerijen achter den Hofdijk, afkomstig van de Erven van Jan Jochemse Oudaen. Gifteboek Cool fol. 23 vo.

4) Protocol n°. 142 Buiten.

alleen bezaaiing met haver, als uiterste concessie, toegelaten.¹⁾

Het servituut was zóó scherp dat het, zonder een uitgebreide onteigening, de uitvoering van den singelaanleg in het plan van Rose onmogelijk zou gemaakt hebben, indien niet de ingelanden den 20 Juni 1864 ten overstaan van notaris Roest van Limburg met de Gemeente een overeenkomst hadden getroffen, waarbij zij genoeg namen met den aanleg van den Boezemsingel en de daarbij behorende wetering, mits de kruin van den weg, welke zij goedgevonden dat voor openbaar verkeer zou worden opengesteld, nimmer hooger zou gelegd worden dan Rottepeil. Doch overigens handhaafden zij het servituut volkomen en de Gemeente onderwierp zich uitdrukkelijk aan deze voorwaarden van ingelanden.

Trouwens in deze laan bleef de saamhoorigheid nog lang bewaard: 18 Maart 1868 kochten ingelanden in openbare veiling het eerste kamp achter hun tuinen, bezwaard met het daarop door hun voorgangers gelegde servituut, weer terug en den 5 Mei d.a.v. sloten zij ten overstaan van genoemden notaris Roest van Limburg een overeenkomst tot regeling van hun onderlinge verhouding, waarin vooral belangrijk is de bepaling, dat het beheer van het gemeenschappelijk bezit werd opgedragen aan den ingeland die als laanheer fungeerde – de organisatie bestond dus nog – en dat niemand deelgenoot in dit bezit kon zijn, die niet tevens was ingeland.

Toch raakte reeds de aardigheid van dit buitenwonen eraf.

Toen naar aanleiding van den voorgenomen verkoop der bleekerij de Faam (Westzeedijk tusschen Eendrachtsweg en Eendrachtsstraat) in een vergadering der ingelanden van de Eendragtslaan, van 12 Sept. 1851, stemmen waren opgegaan om dit bezit voor ingelanden aan te koopen, ten einde te voorkomen dat hier huizen werden gebouwd „in den geest van Van Tholen”²⁾, bleek daarvoor slechts matig animo.

1) Register van Verkoopingen 17 Aug. 1757. De naam van de straat, in 1891 op het zuidelijkste kamp aangelegd, herinnert aan dit servituut.

2) De bouwondernemer Van Tholen had o.a. gebouwd het naar hem genoemde hofje in de Jodenlaan, nu Schoolstraat, destijds ook een laan van zeker aanzien, waarin omstreeks 1809 nog voorkomt als bezitter van een tuin de koopman A. M. van Ravesteyn, zoon van Mr. A. J. van Ravesteyn, secretaris van het Zeerecht en Suiker-raffinadeur.

En geen wonder.

Het ontworpen waterproject¹⁾ en de straataanleg welke daarmede samenging, zouden vooral de lanen van vermaak in het meest eigene treffen dat haar kenmerkte: haar beslotenheid. Immers oorspronkelijk hadden zij geen andere bestemming dan te dienen als toegang tot de huizingen der ingelanden, werden dan ook met hekken gesloten en het was in deze Eendragtslaan zelfs den ingelanden op boete verboden de sleutels aan *vreemde* lieden af te geven; ieder die de poorten doorging, moest die achter zich sluiten of verbeurde 6 stuiver en ingevolge besluit der vergadering van 6 Juli 1791 zouden de afsluitingen van de laan van 15 April tot 15 September des avonds met het sluiten van de stadspoorten dichtgaan, den overigen tijd met het vallen van den avond.²⁾

Het is dus begrijpelijk dat als in de tweede helft der 19e eeuw, door toenemende bebouwing buiten de singels, in de Eendragtslaan den ganschen dag, „een zeer drukke passage” komt, de vergadering van ingelanden die 13 Sept. 1861 bijeen was, dit niet alleen als een last beschouwt, maar zich bezwaard gevoelt met de bovengemelde recognitie van f 24.— voor uitpad op den singel. Dank zij de slagboomen was ongewenscht rijverkeer nog niet mogelijk.

Dit rijverkeer was trouwens al spoedig in alle lanen zoo niet geheel geweerd dan toch slechts als uitzondering toegelaten, uit vrees voor bederf van den weg, waarvan het onderhoud immers uitsluitend ten laste van ingelanden kwam.³⁾ Zoo komt in het concept voor het gewijzigd contract tusschen de ingelanden van de Eendragtslaan, van 26 Juli 1693, het vol-

1) Verg. Rotterdam in de 19e eeuw, hoofdstuk II.

2) Zij die hiervoor moesten zorgen zouden voortaan 5 Gld. 4 St. uit de laankas ontvangen, tegen 3 Gld. voordien.

3) De kosten van dit onderhoud werden omgeslagen over de ingelanden naar de breedte van ieders perceel. In de Eendragtslaan, waar de perceelen 45 tot 88 voet breed waren (slechts een was 120 voet), bedroegen deze kosten in 1795 drie stuivers per voet, in 1826, 1840 en 1851 onderscheidelijk 20, 14 en 17 cent per voet, dus ongeveer f 10.— per tuin en per jaar. In het nieuwe laanreglement dat in de vergadering van 31 October 1793 werd aangenomen, doch nooit in werking kwam door den tegenstand van enkele ingelanden, had men getracht die kosten te fixeeren op 10 St. per drie maanden.

strekt verbod voor om met paard, of slede of wagen daar een paard voor gaat, te rijden door of in de laan, of eenig ander vee daardoor te drijven – op een boete van 24 St. En in de Gasthuislaan, ook een der lanen van vermaak, was krachtens het reglement dat de vergadering van 16 Juni 1789 vaststelde, alleen bij regenachtig weer, ziekte of andere ongemakken een koets of rijtuig toegelaten – mits stapvoets werd gereden; er stond een boete van f 6.— op overtreding en voor het sluiten van het laanhek was telkens 2 stuiver verschuldigd.

Vrachtvervoer per as kon gevoegelijk geheel verboden worden, want aanvoer van materialen geschiedde nog uitsluitend met vletten door de vletslooten, welke doorliepen tot aan of dichtbij de singels en de kaden langs Schie en Rotte; het contract tusschen de ingelanden van de Eendragtslaan, van Juli 1670, bepaalde daarom in art. 1, dat ieder voor zijn land de slooten „bequaem” diep moest maken, zoodat men met den schouw kon aanvletten. De ingelanden hadden een merkbaar belang aan dit voorschrift de hand te houden; toen later dit belang wegviel, trad echter toenemende vervuiling der slooten in, welke haar hoogste punt wel bereikte in het midden van de 19e eeuw en de onmiddellijke aanleiding was tot de uitvoering van Rose's waterproject.

Zooals ik hiervoor reeds aanstipte, werden de laan-republiekjes bestuurd door periodiek aftredende laanmeesters, in den regel twee, soms vier, ook wel – vooral later – slechts één (Wafellaan in 1872; Eendragtslaan in 1866); gekozen door de vergadering van ingelanden, die echter bij haar keuze gebonden was aan het laanreglement. Regel was dat ieder ingeland op zijn beurt de functie vervulde¹⁾; vrouwen kwamen in de meeste lanen niet in aanmerking, moesten een „manspersoon” in haar plaats stellen of, wanneer het haar beurt was, een zeker bedrag in de laankas storten. In de Boslaan en misschien ook in andere lanen van meer zuiver zakelijk of gemengd karakter werden evenwel vrouwen ook tot de functie toegelaten.

Wie zijn benoeming niet aannam, betaalde een boete, maar toch bleek meermalen, vooral in later tijd, de post niet sterk

1) In de Eendragtslaan begon men bij den meest noordelijken eigenaar.

begeerd. En als men de notulenboeken – voorzoover nog aanwezig! – doorbladert, dan ontkomt men niet aan den indruk dat het in die kleine republiekjes niet altijd pais en vree was, al ging het nu juist niet om staatszaken. In de vrij druk gehouden vergaderingen, waarheen ingelanden in sommige lanen werden opgezweept door de stereotiepe vermelding „op de boete” onder het convocatiebiljet, moet het vaak rumoerig zijn toegegaan. In het bizonder zal dit wel het geval zijn geweest wanneer in behandeling kwamen wijzigingen in het laanstatuut, de grondwet der republiek, waaraan met taai conservatisme werd vastgehouden; de invoering van een nieuw reglement, ter vervanging van het toen nog van kracht zijnde van 4 Mei 1696, op 31 October 1793 door de aanwezige ingelanden van de Eendragtslaan aangenomen, ondervond zooveel tegenstand bij de overige, dat het 5 Juli 1797 weer werd teniet gedaan. Maar ook andere dingen brachten de gemoederen vaak in heftige beroering. Bij uitvoerig contract op 30 December 1751 voor notaris Vroombrouk verleden, kwamen ingelanden der Boslaan eindelijk tot overeenstemming omtrent eenige sedert lang hangende oneenigheden o.a. met betrekking tot de varkenshokken en de kwestie of een vrouw en een huurder ook laanmeester konden zijn, welk laatste ontkennend werd beslist – de vrouw kwam echter zegevierend uit het geding.

De vergaderingen werden in den regel gehouden in den namiddag, in een herberg of woning in de buurt. Zoo vergaderden de ingelanden van de Eendragtslaan tot in 1831 in „de Groote Visschery”, een ontspanningsgelegenheid met kolfbaan aan den Binnenweg op den westhoek van de Waschbleeklaan (Mauritsstraat), later in „Ons Genoegen” aan den Binnenweg hoek Paardenlaan (Zwarte Paardenstraat), nog later ook wel ten huize van den laanknecht en ten slotte meestal bij een der ingelanden.

Ondanks de boete was de opkomst lang niet algemeen en als de vergadering wat lang duurde dan verliep deze – tout comme chez nous. Toen in de vergadering van 5 Juli 1797 lang gepraat was en eindelijk het bovenbedoelde nieuwe laanreglement verworpen, schoot er geen tijd over voor den af-tredenden laanmeester, burger Wijkmans, om rekening af te

leggen van zijn gevoerd beheer. En toen hij dit wilde doen in de volgende, van 12 Juli, was dit aanleiding tot een heftig incident: burger Chabot ontzegde den afgetredene het recht deze vergadering nog te presideeren.

Indien dit zoo is, zei Wijkmans, dan heb ik op deze bijeenkomst „geen boodschap” en de notulen beelden de situatie heel aardig uit. Wijkmans stond op, schonk de vergadering zijn groet en ging naar huis. Maar ingelanden waren het daarmee heelemaal niet eens: zoolang Wijkmans geen rekening had gedaan, bleef hij voorzitter! In de volgende vergadering kweet hij zich van zijn plicht.

Het einde van de laanrepublieken was roemloos. Innerlijk verzwakt, doordat de meer aanzienlijke ingeland elders zijn zomergenoegens zocht en de warmoezier zijn tuin overbracht verder buiten de stad, vielen zij zonder ernstigen tegenstand ten offer aan den grond- en geldhonger van de groote stad.

Het einde van de Eendragtslaan is echter merkwaardig omdat het samenvalt met het begin van een nieuw tijdperk in de stadsontwikkeling van Rotterdam: de uitvoering van Rose's uitbreidingsplannen buiten de oude singels.

In de vergadering van 26 November 1856 wordt medegedeeld dat de Gemeente bij minnelijke schikking voor het kamp weiland, noodig voor het graven van den Westersingel, *f* 13.545.— had geboden op een vraagprijs van *f* 30.000.— en dat van de zoo mondeling als schriftelijk aan de commissie uit Gedeputeerde Staten ingediende bezwaren, zooals spijtig genotuleerd wordt, „geen de minste notitie” was genomen. Men zou zich verzetten en in 1859 wees de Rechtbank *f* 18.000.— toe. Dan komt er in de vergadering van 9 Juni een uitvoerige discussie over de verdeling van het overblijvende eerste kamp — dat achter de tuinen — in verband met het hangende uitbreidingsplan. Met algemeene stemmen besluit men dit land tusschen de dertig ingelanden te verdeelen, in perceelen ter breedte van ieders bezit en doorgaande tot aan het waterproject, met verrekening van hetgeen ieder — tengevolge van het verschil in diepte — meer of minder dan $\frac{1}{30}$ der totaal-oppervlakte zal verkrijgen. Maar niemand zal het recht hebben iets op zijn aldus verkregen grond te

bouwen of te plaatsen wat hinderlijk is voor het vee of ten ongerieve der ingelanden: het land zal „als gecombineerd weiland en wandeling” blijven bestaan. Zou echter de Gemeente voor haar plan tot aanleg van dwarsstraten (Kortenaerstraat, Witte de Withstraat) gedeelten onteigenen, dan verviel de regeling en kon ieder naar welgevallen over zijn perceel beschikken.

Tot recht begrip der situatie diene men te weten, dat aanvankelijk alleen aan de westzijde van de singelwetering een weg was ontworpen; de dwarsstraten zouden met bruggen daarop uitkomen en de eindperceelen van deze straten had Rose zich gedacht als voor villabouw bestemd. Nu werd echter, na voorafgaande besprekingen met het Gemeentebestuur, in de vergadering van 24 Januari 1861 een verklaring geteekend, waarbij ingelanden zich verbonden aan de Gemeente af te geven den grond voor een straatweg aan de oostzijde van de wetering (Eendrachtsweg), verder voor verbreding van het westeinde van den Binnenweg en voor plantsoenstrooken. In geen geval mocht echter voor de straat meer dan 15 Meter, liefst 12 Meter, en voor den Binnenweg meer dan 2 Meter worden afgestaan; doch het eind was dat de weg een breedte verkrijgen zou van 10 Meter, bestraat of begrind¹⁾, waarvoor, met inbegrip der plantsoenstrooken, ingelanden 12.000 M² moesten afstaan.

Het denkbeeld om het gemeenschappelijk gebruik van het land achter de tuinen te handhaven, kwam door dezen straat-aanleg te vervallen en in 1862 had aan het kantoor van de notarissen Dalen Lambert en Van Wijngaarden de verdeling van het overschietende plaats.

Met de laaneenheid was het weldra ook gedaan.

In 1866 had de ingeland Ripping, tot afscheiding van zijn eigendom, schuttingen dwars over de laan geplaatst, was wel door de Rechtbank veroordeeld tot opruiming daarvan, maar

1) Rose legde ook de singels als grindwegen aan. Ingelanden die blijkbaar toen reeds inzagen dat een grindweg in deze streken niet het ware was, wilden een straatweg en hielden daaraan vast, al achtte de commissie voor de Plaatselijke Werken „in gemoede de meerdere kosten daarvan als onnoodig uitgegeven”!

Vergelijk n°. 8 van het laanarchief en in het bijzonder de missive van 27 Dec. 1861.

toch schijnt dit het begin van een anarchie welke tot ontbinding zou leiden. In de vergadering van 10 December 1866 doet de eenige laanmeester zijn beklag, dat hij werkt met een tekort en dat het door ingelanden verschuldigde niet of moeilijk is te innen; in 1869 kan men zelfs voor den eenigen laanmeester geen opvolger vinden en de aftredende, hoewel geen ingeland meer, zal op verzoek van de vergadering nog aanblijven, mits hij zich naar welgevallen kan terugtrekken.

Op 24 Juli 1872 stelt deze dan de laankist¹⁾ – het archief – op verzoek van den ingeland-bouwondernemer J. Kok in diens handen en kan naar huis gaan!

Dit was het einde van een der aanzienlijkste laanrepublieken.

1) Welke alle laanpapieren bevatte met inbegrip van het Notulen- en rekeningboek B, beginnende met de vergadering van 7 Juli 1790 in de Grootte Visscherij, waarin James le Marchand en Adr. van der Hoop als laanmeesters rekening en verantwoording afleggen. In de vergadering van 19 Sept. 1864 was reeds medegedeeld, dat in de kist niet meer aanwezig was laanboek A en het laancontract!

SOMBERE HUISNAAM

Wort noch gevraegt van Fr. van Naerssen, of het huys in de Sandtstraat *in 't hert vol kruyssen* nu of 't volgende jaer best sal worden te koop gestelt. Is goedt gevonden, het noch een jaer in te sien.

Resolutiën van den Kerkeraad der Gereformeerde gemeente 30 Januari 1669.

14. HET STADHUIS IN 1690. NAAR EEN TEEKENING DOOR J. DE VOU.